

<https://doi.org/10.18778/0208-6034.20.07>

Stanisław Kołodziejki

ŚREDNIOWIECZNE REZYDENCJE OBRONNE
MAŁOPOLSKICH GRYFITÓW
UWAGI DO PROBLEMATYKI BADAWCZEJ

Wśród średniowiecznej elity feudalnej osiadłej na terenie Małopolski doniosła rola w sferze politycznej i gospodarczej przypadła przedstawicielom rodu pieczętującego się herbem Gryf. Ich pozycję wyznaczają najwyższe urzędy, sprawowane szczególnie w pierwszej połowie wieku XIII. Piastowali wówczas godności kasztelanów i wojewodów krakowskich¹. W niniejszej rozprawie interesować nas jednak będzie okres nieco późniejszy, gdy reforma ustroju społeczno-gospodarczego umożliwiła powstawanie ziemskich kluczy majątkowych i wznoszenie w ich centrach ufortyfikowanych rezydencji dziedziców włości. Budowle te były ważnym elementem sprawnego zarządzania wiejskimi posiadłościami i odegrały znaczącą rolę w procesie wdrażania nowych form gospodarowania oraz rozwoju wielkiej własności ziemskiej, skupionej w rękach możnych rodów.

Ożywione w ostatnich dziesięcioleciach studia historyków nad genealogią i podstawami ekonomicznymi kręgów krewniaczych elity społeczeństwa monarchii Piastów i Jagiellonów pomijają najczęściej zagadnienia funkcji i znaczenia obronnych siedzib feudalnych. Ta niekorzystna sytuacja zmusza przedstawicieli archeologii, którzy odkrywają w trakcie terenowych badań pozostałości ufortyfikowanych założeń, do podejmowania samodzielnych studiów, mających na celu osadzenie rozpoznawanych budowli w realiach wieków średnich i wkomponowanie ich w ówczesny krajobraz kulturowy. Próby te nie są z pewnością wolne od błędów, zważywszy na specyfikę warsztatu niezbędnego w poszukiwaniach archiwalnych i interpretacji źródeł pisanych. Jeżeli jednak dostrzeżone niedoskonałości skłonią mediewistów do ściślejszej współpracy w studiach nad obronnymi rezydencjami poszczególnych rodów możnowładczych, korzyści będą obopólne.

¹ *Urządnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P. K. Wojciechowski, B. Wyrozumska, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990, nr 114, 117, 435, 437, 438, 442.

W przypadku charakterystyki średniowiecznych fundacji obronnych małopolskich Gryfitów archeolog może poruszać się w problematyce nieco pewniej, gdyż historycy poświęcili temu rodowi sporo uwagi, aczkolwiek nie posiada on jeszcze pełnej monografii². Wiele też zagadnień, zwłaszcza dotyczących poczynąń gospodarczych Gryfitów w XIII w., nie zostało należycie rozpoznanych. Z wymowy źródeł pisanych wyraźnie widać, że ród zajął jedną z czołowych pozycji we wdrażaniu nowych procesów gospodarczych, a co za tym idzie – w reformowaniu Państwa Polskiego, gdy tzw. ustrój prawa książęcego zaczął zwolna upadać. Godzi się tu przypomnieć, że to właśnie Teodorowi Gryfici, wojewodzie krakowskiemu, powierzył Henryk Brodaty w 1234 r. akcję kolonizacji nie zamieszkanego dotychczas Podhala, zezwalając mu na osadzenie w tutejszych lasach Niemców³. Realizacji ambitnego zadania sprzyjać miało sprowadzenie przez wojewodę Teodora do Ludźmierza grupy zakonników z klasztoru Cystersów w Jędrzejowie, obeznanych wszak najlepiej z nowoczesnymi sposobami gospodarowania⁴.

Z Gryfitami łączy się ponadto pierwsze w dotychczas znanych źródłach polskich zezwolenie na budowę prywatnych zamków. Uzyskał je w 1252 r. wojewoda krakowski Klemens z Ruszczy⁵. To bezprecedensowe w warunkach małopolskich zwołanie od regale grodowego wyprzedzało o pięć lat podobny akt, wydany klaryskom sprowadzonym z Zawichostu do Grodziska koło Skały⁶. Następnie takie zezwolenie notujemy dopiero w 1278 r., gdy Przemysław II powierzył Mikołajowi Przedpełkowicowi h. Łódzia zbudowanie w Wielkopolsce miasta Gostynia, umocnionego obwarowaniami⁷.

Trudno na razie stwierdzić, czy Klemens z Ruszczy wykorzystał przysługujące mu prawo wznoszenia obronnych rezydencji. Zwrócić należy natomiast uwagę na dwa zamki o chronologii XIII-wiecznej, które być może zbudowali krewniacy wojewody. Są nimi warowne założenia w Szaflarach koło Nowego Targu i w Dębnie koło Brzeska.

² Por. K. Mosingiewicz, *Ród Gryfów w ziemi sądeckiej do połowy XV wieku*, „Studia Historyczne” 1980, R. XXII, z. 3, s. 343–364; tenże, *Mieleccy herbu Gryf*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 3, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1985, s. 253–278; tenże, *Gryfowie Nasiechowscy. Ze studiów nad rodem Gryfów w XIV–XV wieku*, „Studia Historyczne” 1988, t. 31, z. 2, s. 167–189; tenże, *Trestkowie z rodu Gryfów. Linia Paszka Trestki z Trestczyna*, [w:] *Personae – colligationes – facta*, Toruń 1991, s. 152–161 oraz inne cytowane poniżej prace.

³ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876 (dalej: *KMp*), nr 15.

⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 4, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław 1969, nr 873.

⁵ *KMp*, t. 2, nr 436.

⁶ *KMp*, t. 1, nr 55.

⁷ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 474.

Rys. 1. Rozmieszczenie obronnych rezydencji Gryfitów

Pierwszy z zamków położony był na skale wychodzącej ze wzgórz okalających dolinę Białego Dunajca. Pozostałości budowli były badane przez polskich i niemieckich archeologów w 1942 r.⁸ W 1991 r. miałem okazję przeprowadzić tu również ratownicze badania o niewielkim jednak zakresie przestrzennym⁹. Z dotychczasowych rozpoznań wynika, że w drugiej połowie wieku XIII została wzniesiona na skale obronna budowla, najprawdopodobniej o drewnianej strukturze. Posadowiono ją na środku wypłaszczenia szczytowego, którego rozmiary wynoszą ok. 20 × 30 m. Osadzenie dzisiaj istniejącego tu murowanego budynku na płytce zalegającej skale oraz liczne przebudowy, które zniszczyły wcześniejsze nawarstwienia kulturowe, czynią niemożliwym określenie morfologii pierwotnego założenia warownego. Sądzić można, biorąc pod uwagę niewielkie rozmiary *plateau*, iż budowla posiadała pionową

⁸ A. Wałowy, *Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szafłarach, pow. Nowy Targ*, „Materiały Archeologiczne” 1960, t. 2, s. 295–332.

⁹ Dokumentacja i materiały źródłowe znajdują się w PSOZ, Oddział Nowy Sącz.

dyspozycję pomieszczeń mieszkalnych i gospodarczych – w kształcie wieży. W późniejszej fazie wzniesiono kamienny mur obwodowy, poprowadzony na krawędziach skały. Liczne zabytki ruchome pozyskane w trakcie dotychczasowych eksploracji wskazują, że zbudowany w drugiej połowie XIII stulecia zamek funkcjonował jeszcze w XVI w. To stwierdzenie pozwala rozpatrywać kwestię jego fundatora jako alternatywę. Wznieśli go albo potomkowie wojewody Teodora, władający tym obszarem, albo cystersi, którym Gryfici powierzyli misję kolonizacji Podhala. Tę zagadkę muszą wyjaśnić historycy-mediewiści, choć zdawać sobie należy sprawę, że ubóstwo stojących do dyspozycji dokumentów znacznie utrudni zadanie i wynik analizy przekazów pisanych oraz ich interpretacji może nie mieć wagi zadowalającego rozstrzygnięcia.

Obronna budowla w Szaflarach została pierwszy raz poświadczona w dokumencie z 1338 r., którego świadkiem spisania był „Petrus de Slup castellanus” tutejszego zamku¹⁰. Wzmianka o kasztelanie dała asumpt badaczom do wysuwania przypuszczeń, iż istniała w XIV w. efemeryczna kasztelania dunajecka¹¹. Tę interpretację stanowczo wykluczył Franciszek Sikora, twierdząc, iż Piotr sprawował funkcję burgrabiego¹². Można ewentualnie jeszcze sugerować możliwość pełnienia przez niego urzędu starosty. Wydaje się bowiem, że podobnie jak zamek Wronin (późniejszy Czorsztyn) także szaflarska warownia została skonfiskowana dotychczasowym dziedzicom przez Kazimierza Wielkiego, porządkującego sprawy związane z obronnością południowych rubieży monarchii. Osadzenie tu królewskiego urzędnika w randze starosty byłoby prostą konsekwencją podjętych działań. W niedługim czasie zamek przeszedł we władanie dzierżawców¹³.

Wskazanie fundatora warownej budowli w Dębnie w większym stopniu wchodzi w zakres domeny badawczej archeologów. Historycy wyczerpali bowiem w zasadzie możliwości interpretacyjne stojących do dyspozycji źródła pisanych, w których zamek wzmiankowany jest dopiero w 1451 r. („curia alias twyerdz”)¹⁴. W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1967–1976 odsłonięto drewniano-ziemne założenie obronne, składające się z owalnego majdanu o wymiarach 30 × 60 m, otoczonego wałem i fosą. Początki tej budowli sięgają końca drugiej połowy wieku XIII. Istniejący

¹⁰ *KMp*, t. 3, nr 655.

¹¹ S. J. Dobrzański, *Ku początkom zamków w Karpatach polskich (Szaflary i Czorsztyn w kotlinie nowotarskiej)*, „Acta Archaeologica Carpathica” (dalej: AAC) 1969, t. 11, z. 1, s. 23.

¹² Por. F. Sikora, *Dunajec Biały*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 4, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski, red. J. Wiśniewski, Wrocław 1986, s. 638–639 (dalej: *SHGKr*).

¹³ Por. J. R a f a c z, *Dzieje i ustrój Podhala nowotarskiego*, Warszawa 1935; M. Gotkiewicz, *Na Pustej Skale w Szaflarach*, „Wierchy” 1962, t. 30, s. 256–260.

¹⁴ F. Sikora, *Dębno*, [w:] *SHGKr*, cz. I, z. 3, s. 536.

dzisiaj zespół rezydencjalno-obronny powstał, jak dowiodły wyniki eksploracji, dopiero w trzeciej fazie przebudowy – w latach 1470–1480¹⁵. Można zatem przypuszczać, że pierwotne założenie wznosił Świętosław herbu Gryf, kasztelan wojnicki (1284), a później kasztelan wiślicki (1285–1288). Jemu to Bolesław Wstydlivy nadał Dębno wraz z szerokim immunitetem w roku 1274. Dopiero przy końcu XIII w. wieś przeszła w ręce Pobogów, a w połowie XIV stulecia dziedzicami wsi byli Odrowążowie¹⁶. W kontekście poczynionych odkryć archeologicznych wydaje się wielce prawdopodobne przypuszczenie F. Sikory, iż widniejący na pieczęci Jakuba z Dębna (h. Pobóg) napis „de Montevini” jest krótkotrwałą nazwą zamku. Pieczęć ta została przywieszona do dokumentu z 1353 r.¹⁷ Sądzić ponadto należy, że wspomniany w 1394 r. Klemens, kapelan dworu w Dębnie, „obsługiwał” zamkową kaplicę¹⁸. Jeżeli zatem warsztat archeologów – w zakresie precyzji datowania ulegnie udoskonaleniu, wskazanie daty i inicjatora wzniesienia pierwotnego zamku nie będzie przedstawiało większego problemu. Jeśli zbudowano go w okresie między 1274 a 1293 r., to fundatorem warownej rezydencji był z pewnością Świętosław lub jego syn Czader.

Z większą dozą pewności możemy łączyć z Gryfitami kolejną siedzibę obronną, położoną w Zagórzu koło Mysłowic, przy zachodniej granicy województwa krakowskiego. Jej pozostałością jest tzw. grodzisko stożkowate, usytuowane na krańcu trójkątnego cypla wcinającego się w podmokłe łąki. Kopiec o średnicy podstawy 25 m i wysokości sięgającej 7 m odcina od wschodu fosa, zapewne pierwotnie nawodniona, i resztki ziemnego wału. W wyniku przeprowadzonych w 1986 r. wstępnych badań wykopaliskowych reliktyw budowli odsłonięto pozostałości drewnianych konstrukcji pochodzących prawdopodobnie z wieży mieszkalnej. Odkryte zabytki ruchome pozwalają datować obiekt na XIV i XV w.¹⁹

Wieś Zagórze pojawia się w źródłach w roku 1228. Wówczas to Kazimierz książę opolski nadał komesowi Klemensowi (z Ruszczy) posiadłości na pograniczu śląsko-małopolskim, m. in. interesującą nas osadę²⁰. Darowizna ta miała związek z udzieloną przez Gryfitów pomocą przy podjętej przez księcia budowie zamku w Opolu. Sam Klemens sfinansował połowę inwestycji,

¹⁵ Cz. K o z a k, *Dębno, woj. Tarnów – zamek. Podsumowanie wyników prac archeologicznych prowadzonych w latach 1969–1976*, Kraków 1977, maszynopis w Archiwum PKZ.

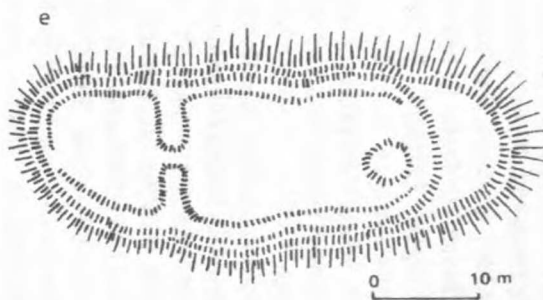
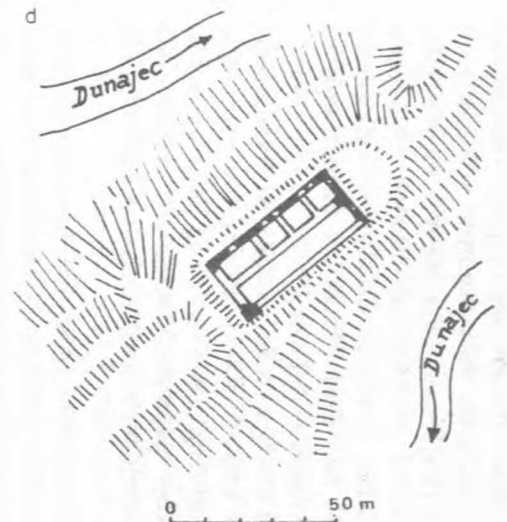
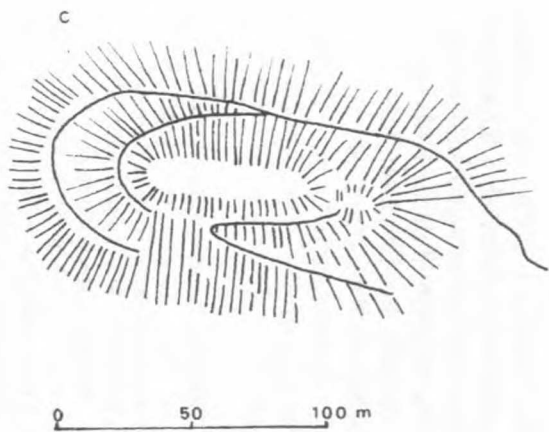
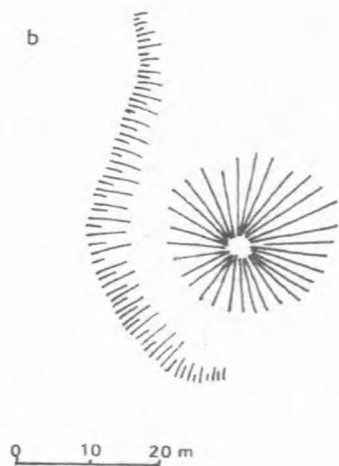
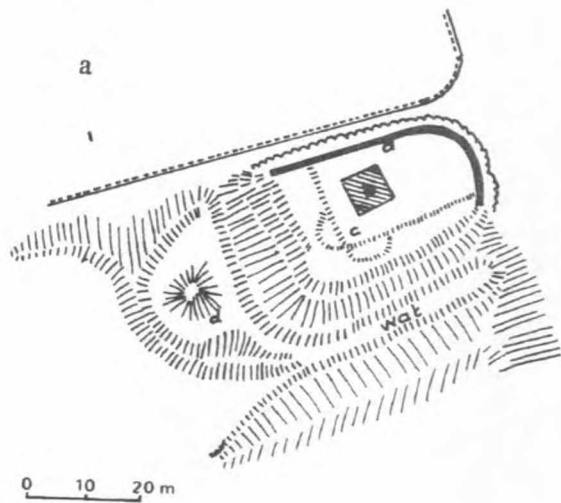
¹⁶ Por. F. S i k o r a, *O rzekomej dominacji politycznej Lisów w Małopolsce w XIII w., czyli kilka uwag o rodzie Pobogów*, „Studia Historyczne” 1983, R. XXVI, z. 1, s. 12 i n.

¹⁷ Tamże, s. 16.

¹⁸ *SHGKr*, cz. I, z. 3, s. 537.

¹⁹ T. K o s m a ł a, *Sosnowiec-Zagórze*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1986, Warszawa 1987, s. 199 oraz dane przekazane mi przez Autorkę.

²⁰ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, wyd. J. B a r t o s z e w i c z, Warszawa 1858, nr 11.

Rys. 2. a – Szaflary, woj. nowosądeckie; b – Zagórze, woj. katowickie; c – Gródek, woj. nowosądeckie; d – Rożnów, woj. nowosądeckie; e – Brzana Dolna (Trestczyn), woj. nowosądeckie

wykładając na ten cel aż 500 grzywien, a jego brat Wierzbęta bezpośrednio uczestniczył w procesie wznoszenia warownego założenia²¹. O późniejszych dziejach Zagórza zachowane źródła pisane dostarczają skąpych wiadomości. Informacje o przekazaniu przez Klemensa tejże wsi klasztorowi w Staniątkach nie są wiarygodne, gdyż pochodzą z falsyfikatów wykonanych na początku XIV stulecia²². Nie notujemy również w Zagórzcu własności klasztoru Benedyktynów w późniejszych czasach. Pewnych dziedziców wsi znamy dopiero z drugiej połowy XIV w. Byli nimi bracia Mikołaj i Czader, których przynależność do rodu Gryfów nie budzi wątpliwości²³.

Również w przypadku tej budowli należy wysunąć postulat kontynuowania badań wykopaliskowych, w wyniku których stanie się możliwe precyzyjne wyznaczenie czasu wzniesienia warownej rezydencji i okresu jej funkcjonowania. Od historyków-mediewistów będziemy natomiast oczekiwali odtworzenia w miarę dokładnych dziejów wsi, ze szczególnym uwzględnieniem zachodzących tu przemian własnościowych.

Niezmiernie ważnych danych dla szeroko pojętej problematyki średniowiecznego budownictwa obronno-rezydencjonalnego możnowładztwa małopolskiego powinny przynieść rezultaty badań nad poczynaniami inwestycyjnymi Gryfitów, których rozległe dobra były położone w ziemi sądeckiej nad środkowym biegiem Dunajca. W tym bowiem rejonie znajdują się reliktów dwóch ufortyfikowanych budowli, tzn. w Gródku i Rożnowie. Niestety, obiekty te nie zostały rozpoznane przez archeologów metodami wykopaliskowymi. Możemy zatem czerpać wiadomości o nich niemal wyłącznie ze źródeł pisanych.

Z pewnością wcześniej została wzniesiona budowla w Gródku, o czym świadczy wymowa średniowiecznych dokumentów, zebranych i krytycznie opracowanych przez F. Sikorę²⁴. Wskazuje na to również morfologia obiektu. Jest to bowiem stożkowate, samotne wzgórze, położone pierwotnie w dolinie zalewowej Dunajca. Oś dłuższa owalnej podstawy wzgórza sięga 200 m, a oś krótsza około 50 m. Jego wyniosłość dochodzi do 40 m. Taki naturalny twór zwany jest przez geomorfologów górą meandrową, powstałą w wyniku działalności rzeki i procesów denudacyjnych. Obecnie wzgórze jest wyspą na środku Jeziora Rożnowskiego.

²¹ O. Halecki, *Powołanie księcia Władysława Opolskiego na tron krakowski w r. 1273*, „Kwartalnik Historyczny” 1913, R. XXVII, s. 222–223.

²² *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 3, nr 18 (1238 r.), nr 20 (1243 r.).

²³ Czader poświadczony jest w źródłach w latach 1381–1399, a Mikołaj w latach 1379–1411. Dane te pochodzą z kartoteki Pracowni Słownika historyczno-geograficznego Małopolski w średniowieczu, PAN, Oddział Kraków. Za udostępnienie mi wpisów źródłowych dziękuję Redaktorowi Słownika Panu Doktorowi Franciszkowi Sikorze. Mikołaja z Zagórza herbu Gryf wymienia dokument z roku 1411. Por. *Inscriptiones clenodiales ex libris iudicialibus palatinatus Cracoviensis. Zapiski herbowe krakowskie*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1885, nr 1241.

²⁴ F. Sikora, *Gródek*, [w:] *SHGKr*, cz. II, z. 1, s. 85–88.

Tradycja o istnieniu tu zamku sięga czasów Jana Długosza. W *Liber beneficiorum* zawarł wiadomość, że wieś Gródek nad Dunajcem wzięła nazwę od *castellum*, które tu stało niegdyś²⁵. Funkcja samotnego kopcowatego wzgórza była również jasna dla XIX-wiecznych starożytników. Dość obszerne wiadomości, aczkolwiek nie zawsze zgodne z wymową historycznych przekazów, zawarli na temat obronnej budowli autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego*²⁶. Jak wyżej wspomniałem, archeolodzy ograniczyli swe badania wyłącznie do powierzchniowych rozpoznaw. Gabriel Leńczyk zwiedził stanowisko w 1933 r., poczynił wstępne pomiary i, co najważniejsze, wykonał rysunki ukazujące obiekt w jego pierwotnym kształcie i położeniu (przed utworzeniem jeziora). W opisie odnotował istnienie poniżej wypłaszczenia szczytowego nikłych pozostałości ziemnych wałów. Mimo braku występowania na powierzchni zabytków ruchomych, nie miał wątpliwości, że jest to średniowieczne grodzisko²⁷. Równie mało konkretnych danych na temat chronologii użytkowania budowli dostarczały badania zwiadowcze Andrzeja Żakiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Nie przytaczając podstaw dowodowych, wysunął przypuszczenie, że wzgórze zasiedlała ludność kultury łużyckiej, a w późniejszym średniowieczu funkcjonowała tu obronna budowla²⁸. Jerzy Gąssowski i Andrzej Kempisty natomiast datowali obiekt na wczesne średniowiecze²⁹.

Jak widać, przytoczone rezultaty badań archeologów nie mają większej wartości. Spójrzmy więc, jak dzieje budowli oświetlają źródła pisane³⁰. Otóż wieś Gródek została pierwszy raz wymieniona w 1336 r. jako własność podkoniego Giedki z Giedzyc. Wówczas to uzyskał od królowej Jadwigi, wdowy po Władysławie Łokietku, prawo magdeburskie i immunitet sądowy dla swych dóbr, m. in. dla Gródka. Biorąc pod uwagę nazwę wsi, możemy przypuszczać, że obronna budowla już istniała. Tę kwestię muszą wyjaśnić badania wykopaliskowe. Warto w tym miejscu sprostować, że powołany w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* dokument, spisany jakoby w 1300 r. na zamku Gródek, pochodzi dopiero z 1390 r. i nie wymienia wcale zamku. W następnych latach wieś i zapewne obronną rezydencję odziedziczył Michał (prawdopodobnie syn podkoniego Giedki). Po nim

²⁵ Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, ed. A. Przezdziecki, t. 2, Kraków 1864, s. 141–142.

²⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 2, Warszawa 1881, s. 825.

²⁷ G. Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 19, 62.

²⁸ A. Żaki, *Wędrówki Sącza*, Kraków 1974, s. 152, i wcześniejsze sprawozdania z działalności Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej.

²⁹ A. Kempisty, J. Gąssowski, *Przewodnik archeologiczny po Polsce*, Wrocław 1973, s. 28.

³⁰ Por. Sikora, *Gródek*, Mosingiewicz, *Ród Gryfów...*

dobra te przeszły w ręce Klemensa zwanego Grotek lub Grodek, poświadczony już pewnie jako syn Michała. Tenże Klemens nie miał potomstwa, toteż Gródek znalazł się w posiadaniu jego siostrzeńców Słupeckich h. Świnka (synów Świętochny, siostry Klemensa). Ci z kolei sprzedali wielki kompleks wsi, a wśród nich Gródek, Piotrowi Kurowskiemu. Jak można sądzić na podstawie analizy źródeł pisanych, nowy dziedzic nie mieszkał już w obronnej rezydencji w Gródku. Stała się ona natomiast siedzibą Grodeckich h. Turzyna, dziedzicznych sołtysów wsi. Wnioskujemy o tym z treści dokumentu z 1430 r., kiedy to doszło do sporu między Wichną, wdową po Stanisławie Grodeckim, sołtysie Gródka, a jego synem z pierwszego małżeństwa. W końcu pasierb zgodził się, by nowy mąż jego macochy mieszkał przez rok „in curia dicto domo Grodek”. Prawdopodobnie obronna rezydencja wkrótce upadła, skoro nie wymienia jej Jan Długosz w *Liber beneficiorum*, a jedynie domyśla się, że od tej budowli wzięła nazwę wieś.

Z historią omówionej budowli łączą się ściśle dzieje zamczyska w Roźnowie, odległego od Gródka niespełna 4 km. Zajmuje ono wąski cypel okolony z trzech stron biegiem Dunajca. Możemy tę formę geomorfologiczną zaliczyć do tzw. ostróg meandrowych. Do dzisiaj zachowały się resztki dolnych partii założenia na planie prostokąta o wymiarach 44 × 20 m, z resztkami wewnętrznych murów działowych. *Plateau* cypla, na którym posadowiono budowlę, odcina od wyżynnego zaplecza szeroki rów. Również i to założenie obronne nie zostało zbadane wykopaliskowo. Było natomiast obiektem rozpoznania i inwentaryzacji Władysława Łuszczkiewicza, Józefa Żurowskiego, Gabriela Leńczyka i Andrzeja Żakiego³¹. Szczęśliwie zachowało się sporo źródeł pisanych, które oświetlają dzieje budowli³². Niestety, brak jest dokumentów informujących o jej początkach i fundatorach.

Po raz pierwszy *castrum* Roźnów pojawia się w przekazach pisanych w 1370 r. Sądzę jednak, że nim zamek został poświadczony, funkcjonował już sporo lat. By temu przypuszczeniu nadać walor hipotezy badawczej należy cofnąć się na tablicy genealogicznej do czasów wspomnianego już podkoniego Giedki. Jednym z jego synów był Klemens, piszący się z Radajowic. Został on wymieniony w dokumencie z 1356 r., wystawionym w tej wsi przez Kazimierza Wielkiego, a dotyczącym lokalizacji na prawie magdeburskim Muszynki w ziemi sądeckiej. Obok Klemensa świadkiem spisania kontraktu był Michał (prawdopodobnie jego syn), zwany przez inne źródła Roźnem. Sądzić zatem można, iż miejscem spisania dokumentu był zamek, wzniesiony

³¹ Leńczyk, *Katalog grodzisk...*, s. 29, 95.

³² Na temat dziejów Roźnowa i jego dziedziców pisze Franciszek Sikora w nie opublikowanej jeszcze rozprawie, łaskawie mi udostępnionej, pt. *Sprawa insygnialna 1370–1412 a genealogia Rożanów*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 6 (w druku). Por. ponadto biogramy Andrzeja i Piotrow Roźnów, opracowane przez F. Sikorę w *Polskim słowniku Biograficznym*, t. 32, 3, Wrocław 1991, s. 445–447.

właśnie na gruntach wsi Radajowice, któremu wkrótce nadano własną nazwę Rożnów – być może od przydomka Michała, a może Rożnem zwał się już jego ojciec. W każdym razie nie ma żadnych wątpliwości, iż warowna rezydencja funkcjonowała już za życia Michała. Była też dość rozległa, skoro bracia Piotr i Klemens, dzieląc w 1370 r. spadek przypadły im po ojcu Michale, podzielili również tę budowlę na dwie części. W ugodzie majątkowej ujęto ponadto 12 wsi. Rozdzielenie zamku nie przedstawiało zapewne większego problemu, ponieważ plan założenia był bardzo regularny. Jednakże zamieszkiwanie pod jednym zamkowym dachem dwóch rodzin musiało rodzić konflikty, szczególnie gdy po śmierci Piotra i Klemensa budowlą władowały dwie kobiety. Jedną była Małgorzata, córka Klemensa, a drugą jej imienniczka – wdowa po Piotrze Rożnie. Zwłaszcza ta ostatnia rozpanoszyła się nadmiernie w zamku, do tego stopnia, że jej nowy mąż Wiernek z Gabonia tytułował się nawet dziedzicem Rożnowa. W kolejnym zatem podziale, dokonanym w 1408 r., zastosowano inny wariant ugody majątkowej, regulującej sprawy związane z rezydowaniem w zamku. Postanowiono mianowicie, że będzie on przechodził co rok w posiadanie jednej ze stron. Ten układ nie miał jednak szansy sprawdzić się w praktyce, gdyż jeszcze w tym samym roku Małgorzata córka Klemensa odsprzedała swoją połowę zamku Mikołajowi Kurowskiemu arcybiskupowi gnieźnieńskiemu. Później Rożnów przeszedł w ręce jego brata Piotra. Dalsze transakcje trudno tu krótko ująć. Kończy je zakup zamku i klucza wsi doń przynależnych przez Zawiszę Czarnego w 1426 r. Później dziedziczą dobra jego synowie, aż wreszcie na początku XVI stulecia, w wyniku małżeństwa Barbary Zawiszanki, Rożnów przechodzi na własność Leliwitów Tarnowskich. Tu też hetman Jan Tarnowski rozpoczął około połowy XVI w. budowę nowej siedziby, obwarowanej w nowoczesny sposób. Jej częścią jest powszechnie znany tzw. beluard³³.

Z inną gałęzią Gryfów należy łączyć dwie następne obronne rezydencje. Niespełna 20 km na południowy wschód od Rożnowa leży nad rzeką Białą wieś Brzana Dolna. Na jej terenie członkowie Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej rozpoznali w trakcie zwiadowczych badań w 1957 r. stożkowate wzgórze, nazywane przez miejscową ludność Zamczyskiem. Usytuowane jest na cyplu wysuniętym w dolinę rzeki. Jego zbocza opadają stromo z trzech stron, a jedynie od zachodu znajduje się łagodniejszy dostęp. Wzdłuż krawędzi wypłaszczenia wierzchołkowego o wymiarach 13 × 44 m widoczne są pozostałości ziemnego wału lub przysypanego muru. Centralna partia majdanu została zniszczona przez okopy z czasów I i II wojny światowej. Stanowisko to jest zaliczane w literaturze archeologicznej do Bobowej lub Berdechowa. W wyniku przeprowadzonych badań sondażowych,

³³ J. Bogdanowski, *Zagadka beluardu w Rożnowie*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddz. Kraków” 1969, t. 12, s. 375–377.

o niewielkim jednak zakresie przestrzennym, nie odkryto ułamków ceramiki, a jedynie grudki zaprawy i polepy. Niemniej archeolodzy przypisują obiektowi średniowieczną chronologię³⁴. W istocie, rezultaty analizy jego usytuowania w obrębie historycznych granic wsi, jak również wyniki interpretacji średniowiecznych przekazów pisanych pozwalają sądzić, że są to relikty zamku Trestczyn³⁵.

Jako *castrum* został on wymieniony w źródłach po raz pierwszy w 1436 r., jednakże istniał już znacznie wcześniej, co postaram się niżej udowodnić. We wspomnianym wyżej roku doszło do podziału majątkowego między synami zmarłego Paszka Trestki h. Gryf. Zamek wraz z domem w Krakowie i sześcioma wsiami przypadł Andrzejowi Trestce. Wiemy zatem, że dziedzicem zamku był już jego ojciec. Okazuje się, że rezultaty interpretacji źródeł pozwalają cofnąć początki warownej budowli do czasów życia ojca Paszka Trestki, noszącego to samo imię. Należy bowiem zwrócić uwagę, że Paszek II pisze się z Trestczyna już od 1386 r., czyli od pierwszych swych wystąpień poświadczonych w dokumentach. Podobnie zresztą jak jego brat Mikołaj. A przecież Trestczyn to nie nazwa wsi, lecz zamek wzniesiony na gruntach należących do Brzany. Możemy więc z całą pewnością odnosić moment budowy obronnej rezydencji do czasów, w których żył Paszek Trestka I, występujący w źródłach w latach 1361–1372. Być może, jak sądził Krzysztof Mosingiewicz, ojcem tegoż Paszka był Jakub kasztelan brzeski, wspomniany w dokumencie z 1334 r. A zatem niewykluczone, że już on rozpoczął budowę zamku. Te kwestie będą łatwiejsze do rozstrzygnięcia, gdy relikty Trestczyna zostaną zbadane przez archeologów i dokładnie wydatowane. Wspomnieć jeszcze warto, że zamek występuje w znanych mi źródłach do 1479 r. Trudno natomiast stwierdzić bez przeprowadzenia odpowiednich badań, czy wymieniony w 1508 r. dwór w Brzanie to nowa budowla rezydencjonalna, czy też jeszcze omówiony powyżej zamek Trestczyn.

Kolejna ufortyfikowana siedziba tej gałęzi rodu była zlokalizowana w Mielcu w województwie sandomierskim, gdzie Gryfici-Trestkowie posiadali rozległy kompleks dóbr ziemskich. Niestety, niewiele możemy powiedzieć o morfologii budowli, gdyż nie zachowała się do naszych czasów, a jej relikty zostały ostatecznie zniwelowane w XIX w.³⁶ Źródła pisane i karto-

³⁴ AAC, 1958, t. 1, z. 1, s. 129; A. Kunysz, *Grodziska w województwie rzeszowskim*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966” 1968, s. 40; A. Jodłowski, K. Reguła, *Materiały archeologiczne z badań powierzchniowych w dolinie Białej Dunajcowej*, AAC, 1974, t. 14, s. 108; A. Jodłowski, *Początki osadnictwa w dorzeczu Białej Dunajcowej*, „Studia Ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej” 1976, t. 5, s. 251–253.

³⁵ Na temat dziedziców Trestczyna por. Mosingiewicz, *Trestkowie...*

³⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 6, s. 338.

graficzne wskazują, że usytuowana była w zachodniej części miasta, nad brzegiem Wisłoki³⁷.

Istnienie dworu w Mielcu poświadcza dokument z 1460 r.³⁸ Prawdopodobnie już wówczas rezydencja była wyposażona w elementy warowne. Jednakże dopiero w 1529 r. wyraźnie określono jej obronny charakter, zwąc budowlę *fortalicium*, a od roku 1532 zamkiem (*castrum*). Jak wynika z analizy źródeł pisanych, najprawdopodobniej ufortyfikowaną rezydencję wznosił wspomniany wyżej Jan, syn Paszka Trestki I, który w podziale majątku przeprowadzonym w 1405 r., czyli po śmierci brata Mikołaja z Trestczyna, objął dobra sandomierskie, pozostawiając zamek Trestczyn i posiadłości w województwie krakowskim bratu Paszkowi II. Charakterystyczne, że do czasu owego układu Jan pisał się z Trestczyna, a później najczęściej z Mielca. Za rodową siedzibę uważali to miasto również jego potomkowie.

Nie posiadamy niestety, precyzyjnych danych na temat lokalizacji następnej obronnej rezydencji Gryfitów. Był nią wspomniany w źródłach pisanych dwór z wieżą w Przybenicach koło Skalbmierza³⁹. Fundatorów i właścicieli budowli należy szukać w kręgu dziedziców wsi noszących przydomek Birowo, a występujących w historycznych przekazach przy końcu XIV i w XV w. Jednym z nich był Klemens z Przybenic, który w roku 1416 wraz z Paszkiem Trestką (II) świadczył w procesie o naganę szlachectwa z herbu Gryf. Ufortyfikowaną rezydencję wymienia dokument spisany w 1464 r., czyli po śmierci Marcina Birowo, syna lub bratanka wspomnianego Klemensa, i jego żony Anny. Wówczas to doszło do podziału majątku między spadkobiercami, Stanisławem Piotrowskim i Janem Stojanowskim. W kontrakcie stwierdzono, iż dwór ma ulec rozdzieleniu na dwie równe części. Stanisławowi przypadła *turris, caminata* i położona naprzeciwko *parwa stuba* oraz wielka stajnia. Część Jana stanowił natomiast *magna domus*, w skład którego wchodziły m. in. *alba stuba et alia nigra*, pokoje nad spizarniami i piwnica oraz inne zabudowania gospodarcze łącznie z chlewikami, słodownią i łaźnią. Do scalenia zespołu dworskiego doszło jeszcze w tym samym roku, gdyż Jan Stojanowski odsprzedał swą część

³⁷ Por. M. Maciąga, *Zabytki sztuki regionu mieleckiego*, [w:] *Mielec. Dzieje miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Mielec 1984, s. 646 i n.

³⁸ Na temat dziejów Mielca i jego dziedziców por. Kosingiewicz, *Mieleccy...*, S. Mateszew, *Zarys dziejów osadnictwa i stosunków własnościowych w regionie mieleckim do połowy XVII w.*, [w:] *Mielec...*, s. 63 i n.; F. Kiryk, *Miasta regionu mieleckiego do połowy XVII w.*, [w:] *Mielec...*, s. 142 i n.

³⁹ Dane źródłowe na temat Przybenic zebrałem w opracowaniu *Próba ustalenia położenia średniowiecznej wieży dworskiej w Przybenicach, gm. Skalbmierz*, Kraków 1985, maszynopis w PSOZ, Oddział Kielce. Studium to zostało oparte w większości na materiałach Pracowni Słownika historyczno-geograficznego Małopolski w średniowieczu.

Stanisławowi Piotrowskiemu. Kolejny raz dwór z wieżą wymienia dokument z roku 1469.

Do archeologów, wspartych oczywiście danymi ze szczegółowszej kwerendy archiwalnej, należy zatem wskazanie położenia budowli. Być może jej relikty tkwiły w dworze znanym z późniejszych źródeł⁴⁰. Szczegółowymi badaniami zwiadowczymi należy objąć również zlokalizowane przez archeologów stanowisko B z występującymi na powierzchni ułamkami średniowiecznej ceramiki. Odkryto je w widłach Małoszówki i jej małego prawobrzeżnego dopływu⁴¹.

Ostatnią budowlą z kręgu fundacji małopolskich Gryfitów, o której należy w tym miejscu wspomnieć, jest powszechnie znany kasztel w Szymbarku, wzniesiony przez Gładyszów – jak sądzą badacze – na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych, a więc tylko częściowo wchodzący w zakres niniejszych uwag.

Budowla była opisywana wielokrotnie od czasów inwentaryzatorskich rozpoznania Władysława Łuszczkiewicza i badana przez szereg lat, głównie przez historyków sztuki i architektury. Mimo to stanowi wciąż jeszcze sporą zagadkę⁴². Przyczynia się do tego wyjątkowo ubogi zasób przekazów pisanych, a równocześnie zupełnie niewystarczający zakres badań archeologicznych⁴³. Aczkolwiek w datowaniu początków budowli występują pewne rozbieżności, to jednak zamykają się one w dość krótkim okresie, tzn. między 1530 a 1550 r. Drugą fazę, a raczej przebudowę, w trakcie której dodano m. in. attykę, wyznacza się na lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XVI stulecia. Poczynione ustalenia chronologiczne nie posiadają niestety oparcia w wymowie historycznych źródeł pisanych, a wspomniane w literaturze, nawet naukowej, dokumenty wymieniające jakoby XIV- i XV-wieczne *castrum* są falsyfikatami. Zwrócić należy natomiast uwagę na mało znany dokument z roku 1444, w którym Jan Wielopolski, mający przez krótki okres w zastawie Szymbark, zezwolił Pawłowi Gładyszowi rezydować „in curia Schimbarg”⁴⁴. Istnienie dworu poświadcza również wzmianka z 1546 r., w której określono go jako „curia antiqua”⁴⁵. Aczkolwiek nie dysponujemy

⁴⁰ *Materiały do Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, oprac. K. Buczek i in. Kraków–Warszawa 1931–1960, s. 246.

⁴¹ J. Rydzewski, *Badania poszukiwawcze i weryfikacyjne w dorzeczu Małoszówki*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1973, t. 25, s. 254.

⁴² Literaturę i dane na temat budowli zbiera T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*, Warszawa–Poznań 1979, s. 200–201.

⁴³ A. Kwolek, *Badania wykopaliskowe w Szymbarku, pow. Gorlice*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1964” 1964, s. 49–50; Archiwum PSOZ, Oddz. Nowy Sącz.

⁴⁴ Por. F. Sikora, *Wielopolscy z rodu Starych Koni do początków XVI wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” 1992, Historia XXVI, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 240, s. 147 i przyp. 24, s. 148.

⁴⁵ Jakimowicz, *Dwór murowany...*, s. 135, przyp. 104.

odpowiednimi źródłami, a w trakcie badań wykopaliskowych nie odsłonięto reliktyw średniowiecznej budowli obronnej, trudne jest do przyjęcia mniemanie, że taka ufortyfikowana rezydencja nie istniała w Szymbarku przed XVI w. Wzniesić ją powinien Jan Gładysz h. Gryf, który w drugiej połowie XIV stulecia obrał tę wieś, a później miasto, na centrum swej akcji kolonizacyjnej nad górną Ropą⁴⁶. Sadzę, iż dokładniejsze rozpoznanie archeologiczne obszaru po obu brzegach Ropy powinno przynieść pozytywne rezultaty. Przypuszczać bowiem należy, że występujący we wspomnianych wyżej przekazach dwór był położony w innym miejscu niż XVI-wieczny kasztel. Te nasuwające się wątpliwości muszą jednak rozwiązać odpowiednie badania zwiadowcze i wykopaliskowe.

Przedstawiona powyżej krótka charakterystyka obronnych rezydencji wzniesionych przez małopolskich Gryfitów nie objęła z pewnością wszystkich tego typu budowli. Dalsze badania archeologiczne i szczegółowe kwerendy w historycznych źródłach ujawnią zapewne istnienie reliktyw innych ufortyfikowanych siedzib powstałych z fundacji tego rodu. Duże nadzieje można wiązać z pracami nad kolejnymi zeszytami *Słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w średniowieczu*, a następnie nad *Słownikiem sandomierskim*. Dokładne rozpoznanie zawartości rękopiśmiennych źródeł, szczególnie ziemskich ksiąg sądowych, będzie miało dla interesującej problematyki istotne znaczenie. Jeżeli nawet nie zostaną ujawnione konkretne wzmianki o obiektach obronno-rezydencjonalnych, spotykane w źródłach raczej sporadycznie, to z pewnością ulegnie znacznemu rozszerzeniu baza źródłowa stanowiąca podstawę studiów nad poczynaniami gospodarczymi Gryfitów. Ustalenie położenia ich kluczy majątkowych stworzy znaczące przesłanki do lokalizowania rodowych siedzib wyposażonych przeważnie – zgodnie z wymogami realiów średniowiecza – w elementy obronne.

Wyniki analiz historyków powinny posłużyć archeologom jako wytyczne do szczegółowych rozpoznań zwiadowczych, a później wykopaliskowych. Postulat podjęcia badań tego typu obiektów jest niezwykle istotny w odniesieniu do terenu Małopolski. Problematyka związana z późniejszym średniowieczem nie znajduje bowiem uznania wśród archeologów południowej Polski i żaden z działających tu ośrodków naukowych nie ujmuje jej w swych programach badawczych. Dotychczasowa sytuacja, jak i brak realnych perspektyw rozwoju tego działu naszej dyscypliny, rodzi uzasadnione obawy pogłębiania się regionalnych dysproporcji w rozpoznawaniu wielu zagadnień istotnych dla prawidłowego procesu odtwarzania dziejów w skali kraju. Co więcej

⁴⁶ Por. A. Wójcik, *Gładysze, pionierzy osadnictwa na Pogórzu*, Gorlice 1948; F. Kiryk, *Z dziejów miast zachodniej części ziemi bieckiej do r. 1520*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Studia historyczne*, t. 3, Kraków 1968, s. 142–145; tenże, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, „Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie” 1985, t. 70, s. 80–82, 104–105.

– istnieje niebezpieczeństwo utraty ważnych źródeł wiedzy historycznej, którymi są relikty obronnych rezydencji feudalnych. Pozbawione zainteresowania ze strony badaczy, a co za tym idzie – należytej opieki konserwatorskiej, mogą ulec całkowitemu zniszczeniu. Pozbawi nas to możliwości pogłębienia wiadomości o jednych z bardziej charakterystycznych komponentach krajobrazu kulturowego monarchii Piastów i Jagiellonów i elementach jej struktury gospodarczo-społecznej.

Regionalny Ośrodek Studiów
i Ochrony Środowiska Kulturowego
w Krakowie

Stanisław Kołodziejcki

MEDIEVAL FORTIFIED RESIDENCES OF THE GRYFITA FAMILY OF LITTLE POLAND. RESEARCH PROBLEMATIC

The magnate's Gryfita family who occupied a leading position among the feudal elite of Little Poland, especially in the 13th century, has aroused considerable interest of the historians. The studies concentrated mostly on the reconstruction of geneological links between members of several branches of the family. Attention has also been paid to their economic activities. On the other hand, the problem posed by fortified residences erected in the centres of their estates has so far been ignored. In this article the so far known buildings of this type, which owe their origin to the initiative of the Gryfita family, have been briefly characterized.

Because of the not too exact archaeological recognition and the exceptionally scant historical evidence the two earliest fortified residences: one at Szaflary on the Biały Dunajec and the other at Dębno between the Dunajec and Uszwica rivers, can be included in this group only with reservation. The two castles were built in the second part of the 13th century in areas that at that time belonged to the Gryfita family. On the other hand, the attribution of other buildings described here to the initiative of the members of this family does not leave room for doubt.

The motte at Zagórze, which is the relic of a fortified residence inhabited in the 14th and 15th centuries, should be associated with the estate located in the Silesian-Polish borderland.

In the early 14th century a fortified timber and earth residence was built at Gródek within the estate located on the middle course of the Dunajec, and about mid-14th century a castle of Rożnów was built nearby.

The castle of Trestczyn, built by the Gryfita Trestka family on the river Biała in the first part of the 14th century, is known to us from written sources and from archaeological reconnaissance. Another residence of this family was the castle at Mielec on the river Wisiok, whose location can only be established on the basis of historical and cartographical sources.

On the other hand, the manor-house with a tower at Przybenice, in the forks of the rivers Nidzica and Szreniawa, though testified by 14th-century documents, cannot be exactly located. On the basis of historical sources it is possible to surmise that the well-known castle at Szymbark, built by the Gradysze family of the Gryf coat-of-arms in the first part of the 16th century, was preceded by a manor-house erected by their predecessors in the 14th century.

In the author's opinion, comprehensive interdisciplinary studies on the problematics of medieval fortified residences of the Gryfita family should be undertaken. As a result, new residences should be added to the list of foundations attributable to the family, and important data on the morphology and changes in the functional and spatial patterns of the residences in question should be obtained.